

TROND BJERKÅS & ELLA VIITANIEMI

Den offentliga kyrkbacken

Politiskt deltagande i 1700-talets nordiska periferi

Varken i historieforskningen eller i det allmänna medvetandet har kyrkan, i synnerhet i äldre tider, någon viktig plats i berättelsen om framväxten av ett modernt, demokratiskt samhälle. Snarare tvärtom. Kyrkan ses i den offentliga debatten ofta som en historiskt sett reaktionär instans som motsätter sig demokratisering och folkligt deltagande i samhället. ”Ecrasez l’infame” (Krossa den skändliga), skrev Voltaire om kyrkan så tidigt som i mitten av 1700-talet.

I den här uppsatsen vill vi ge en annan, och något mer nyanserad bild av kyrkans roll i utvecklingen av det vi kan kalla tidigt medborgarskap på 1700-talet, just under den period då franska upplysningstänkare raljerade mot den ”skändliga” kyrkan. Vi kommer att förhålla oss till den lutherska kulturkretsen, närmare bestämt till delar av Norden, i syfte att undersöka villkoren för allmogens offentliga deltagande under denna period. Vår utgångspunkt är att det inte går att förstå lokal offentlighet under den här perioden utan att ta i beaktande kyrkans starka ställning i samhället. Vårt mål är att denna undersökning ska utgöra ett bidrag till förståelsen av den långsiktiga politiska utvecklingen i Norden, ett begrepp som i övrigt dök upp precis i slutet av 1700-talet.¹

I slutet av 1700-talet hörde förbättrad kunskap och information starkt samman med uppkomsten av publicitet och offentlighet. Offentlighet betecknar ett samhälles institutionella, normativa och kunskapsmässiga

-
1. Ola Teige, 'Da Sverige var arvefienden', föredrag vid Nasjonalbiblioteket (Norge) 10.2.2021: <https://mediasite.nb.no/Mediasite/Showcase/arrangementsarkiv/Presentation/1fa772a2826d48e7a77528fa4c8c13dc1d> (hämtad 15.6.2021).

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

förutsättningar för att fritt kunna bilda och utbyta åsikter. Offentlighetsbegreppet har varit starkt förknippat med den tyske sociologen Jürgen Habermas, vilket återigen daterar framväxten av en borgerlig offentlighet till upplysningstiden under senare delen av 1700-talet. I städer är offentlighet särskilt förknippad med framväxten av pressen, kaffehus och publicitet.² Sådana fenomen fanns knappast alls på landsbygden i tidigmodern tid – men är det möjligt att hitta andra förutsättningar för framväxten av offentlighet i den nordiska periferin?

För att svara på den frågan kommer vi att undersöka kyrkans roll och betydelse som offentligt rum i den nordiska periferin. Genom att jämföra olika delar av Norden undersöker vi vilka möjligheter och förutsättningar för lokalt deltagande, politisk aktivitet och offentligt samtal som kyrkan erbjöd befolkningen på landsbygden. Geografiskt fokuserar vi på landsbygden i västra Finland och Norge, områden som låg långt bort från (huvud)städer och från hovet. Vår hypotes är att kyrkor och församlingar bildade riksomfattande nätverk, inom vilka information flödade från centrum till utkanterna och tvärtom, och skapade en struktur som möjliggjorde samarbete och växelverkan mellan olika aktörer. Detta församlingsnätverk gjorde det möjligt för befolkningen på landsbygden att delta i riksomfattande diskussioner, angående till exempel skolväsendet och fattigvården, spannmålsmagasin, och även framväxten av offentlighet och den allmänna opinionen i regionerna.

Norge och Finland är intressanta fall att jämföra, just för att de har vissa likheter, men också betydande skillnader. Båda utgjorde utposter inom 1700-talets två nordiska konglomeratstater med säte i Köpenhamn och Stockholm. Samtidigt såg såväl den författningsenliga som den språkliga och administrativa anknytningen till statens centrum annorlunda ut i de båda utposterna. Vi undersöker vilka möjligheter som landsbygdsbefolkningen hade att delta i och grunda egna samhällen inom gränserna för de tidigmoderna konglomeratstaterna. Genom att visa på norska och finska exempel argumenterar vi för att kyrkoorganisationen var en huvudförutsättning för detta.

---

2. Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2011), s. 20–24; Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Helsingfors, Stockholm 2003).

Den lokala offentligheten

Enligt Jürgen Habermas var den borgerliga offentligheten skriftlig, urban och förknippad med institutioner utanför myndigheternas direkta kontroll, såsom tidningar och föreningar. Offentligheten var ekonomisk, litterär och kulturell innan den blev politisk. Den moderna offentligheten växte enligt Habermas fram som en följd av grundläggande förändringar i det tidigmoderna samhällets materiella struktur, speciellt utvecklingen av handelskapitalismen. För Habermas var alltså offentlighetens koppling till städerna inte slumpmässig, utan ett av dess grundläggande kännetecken. Den var också nära förknippad med städernas dominanta sociala klass, borgerskapet.³

Under de senaste åren har det producerats mycket forskning som har utvidgat Habermas något schematiska bild av offentligheten. Utvidgningen har gällt såväl arenor och samhällsgrupper som geografi. Den framväxande offentligheten omfattade inte bara borgerskapet och den härskande klassen, utan också andra samhällsgrupper, såsom hantverkare och bönder.⁴ En rad arbeten av norska historiker har under de senaste åren gett nya insikter i den mångfaldiga skriftliga offentligheten på 1700-talet.⁵

3. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (Lund 1984); Raimo Huttunen, 'Jürgen Habermasin yhteiskunta-teoriati', Ilkka Kauppinen, Miikka Pyykkönen & Olli-Pekka Moisio (toim.), *1900-luvun saksalainen yhteiskuntateoria* (Helsinki 2019), s. 148–170; Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson, 'Privat och publikt i det förmoderna samhället. Konflikter om allmännyttan i frihetstidens Sverige', Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund 2014), s. 58–60; Jakob Maliks, *Vilkår för offentlighet. Sensur, ekonomi och transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*, avhandling for graden philosophiae doctor, NTNU, (Trondheim 2011), s. 43–45. För mer om begreppet "offentlighet" i Sverige under 1700-talet, se Bo Lindberg, 'Den förmoderna offentligheten. En begreppshistorisk exposé', Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund 2014), s. 21–38.
4. Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og yttringsfrihet* (Oslo 2014), 22 ff.
5. Håkon Evju, *I revolusjonens skygge. En studie i den dansk-norske opplysningens politisering* (Oslo 2008); Øystein Lydik Idsø Viken, 'Underdanig opposisjon. Offentleg skriftleg motstand i Noreg 1807–1814', (Norges) *Historisk tidsskrift* (2011:3); Mona Ringvej, 'Trykkefriheten i 1814. Det opplyste eneveldets demokratiske arv', (Norges) *Historisk tidsskrift* (2014:1); Krefting, Nøding & Ringvej, *En pokkers skrivesyge*; Eivind Tjønneland (red.), *Kritikk før 1800: 1700-tallets politiske og litterære offentlighet* (Oslo 2014); Håkon Evju, 'Skrivefrihedens Rigsdag Patriotisme, trykkefrihet og politisk deltagelse under det sene eneveldet', Nils Rune Langeland (red.), *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814–2014* (Oslo 2014).

Större delen av denna forskning har varit inriktad på städernas skriftliga offentlighet, medan landsbygdsområdena inte har omfattats av samma intresse. Några historiker har dock hävdats att offentligheten breddade ut sig även på landsbygden, särskilt från slutet av 1700-talet.⁶ Inte minst finns det i svensk historisk forskning en lång tradition av att studera folklig offentlighet i anknytning till lokaloffentliga arenor på landsbygden.⁷ Många historiker inom denna tradition har hämtat inspiration från den schweiziske historikern Peter Blickles kommunalismforskning, en inspiration som också har fått fotfäste i Norge genom Steinar Imsens arbete.⁸ En av dem som i internationella sammanhang har gjort den mest explicita kopplingen mellan kommunalism, offentlighet och modernisering är Andreas Würgler. Han ser en stark drivkraft mot en modern offentlighet i 1700-talets lokala samhällsarenor.⁹

Vi vill undersöka kyrkans roll som offentlig arena med utgångspunkt från en sådan förståelse av offentligheten, inramad av lokala samhällsinstitutioner, men påverkad även av 1700-talets förskjutningar i uppfattningen om undersåtar och borgare.

På landsbygden i Norden fanns det i allra högsta grad arenor där människor träffades för att diskutera och fatta beslut. Men dessa arenor var i hög grad kopplade till formella maktstrukturer och institutioner, särskilt inom kyrkan. Kyrkbacken var en plats för social interaktion som var öppen för alla. Kyrkan och dess råd, kommittéer och stämmor var institutioner som skapade stabila, men framåtskridande sammanhang och arenor för deltagande på lokal nivå. På dessa möten träffades landsbygdsbefolkningen ansikte mot ansikte och kom fram till en gemensam politik, både i samarbete med och i motstånd mot myndigheterna.

-
6. Knut Dørum, 'Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i Norge 1814–1850', (Norges) *Historisk tidsskrift* (2013:1).
  7. K.H. Johansson, *Svensk sockensjälvtvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift* (Lund 1937); Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992); Eva Österberg, 'Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenske modellen från vasatid till frihetstid', Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro* (Stockholm 1993), s. 126–149.
  8. Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalsisme. Fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart 1. Middelalderen* (Trondheim 1990); Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalsisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart 2. Lydriketiden* (Trondheim 1995)
  9. Andreas Würgler, 'Das Modernisierungspotential von Unruhen im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der politischen Öffentlichkeit in Deutschland und der Schweiz', *Geschichte und Gesellschaft* 21:2 (1995), s. 195–217.

Närhet och avstånd – Finlands och Norges position i de nordiska statsbildningarna på 1700-talet

För att förstå betydelsen av lokaloffentligheten på 1700-talet är det viktigt att skapa sig en bild av den politiska geografin i Norden. Det finns flera likheter mellan Finlands och Norges ställning i 1700-talets politiska geografi. De var båda en del av de två statsbildningar som utgjorde de nordiska områdena. I dag kallar vi dem ofta för ”Sverige” och ”Danmark”, men det är missvisande. Dessa stater var konglomeratstater, det vill säga de bestod av olika länder, provinser och besittningar. Dessa områden var underordnade en gemensam furste och därför tillhörde de samma statsbildning. Men relationen till fursten kunde variera betydligt. I konglomeratstaterna hade olika delar olika avtal med fursten, vilka utkrävde olika plikter och gav olika rättigheter.¹⁰ Det betyder att det inom varje stat kunde finnas olika befolkningsgrupper och olika språk. Ofta fanns det ett dominant administrationsspråk, som svenska eller danska. Men dessa stater hade varken intresse av eller resurser för att bedriva språkpolitik i modern bemärkelse, det vill säga främja språklig likformighet hos invånarna. Det hör snarare hemma i senare historiska perioder. I till exempel danskstyrda samiska områden översattes gudstjänsterna till samiska.¹¹

Konglomeratstater var vanliga i Europa på 1700-talet. De hade strängt taget inga namn utöver sammanfattningen av statsbildningarnas delar. Kungen i Köpenhamn kallade sig till exempel ”kung av Danmark, Norge, hertig av Slesvig, Holstein och Oldenburg, greve av Ditmarsken”. Konglomeratstaterna var å ena sidan topptunga och centralt styrda. Majoriteten av makten låg i Köpenhamn och Stockholm, och största delen av resurserna flödade från regionerna till huvudstaden. Köpenhamn på 1700-talet har kallats en imperiehuvud-

10. Harald Gustafsson, 'The conglomerate state. A perspective on state formation in early modern Europe', *Scandinavian Journal of History* 23 (1998:3–4), s. 189–213. Mer om tidig nationalism (före 1790-talet), se till exempel Arja Kemiläinen, 'Nationalismi ja patriotismi Ranskan vallankumouksen aatemaailmassa', *HAik* (1989:4), s. 275–295; Arja Kemiläinen, 'Nationalismi. Käsitteitä ja tutkimussuuntia', Kalevi Ahonen (toim.), *Historioitsija ja herrasmies. Seppo Zetterbergille omistettu juhla-kirja* (Jyväskylä 2005), s. 243–258; Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*; Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta* (Helsinki 2000).

11. Se till exempel biskopens i Trondheim visitasrapporter, Generalkirkeinspeksjonskollegiet RAEA-3026Ea, Riksarkivet, Oslo.

stad.¹² Å andra sidan var konglomeratstaterna på många sätt en samling provinser. De var vidsträckta, hade varierande konstitutionella arrangemang och begränsade resurser för kontroll och styrning. Det betyder att både det geografiska avståndet från, och den konstitutionella kopplingen till huvudstaden var av betydelse för det politiska inflytande som undersåtarna hade. Och på grund av långa avstånd och svår framkomlighet som var beroende av väder och årstider, behövde staten den lokala kyrkans och prästerskapets hjälp med att upprätthålla kontrollen och förvaltningen i provinserna.

Å ena sidan kan vi säga att ju längre bort man befann sig från imperiets mittpunkt, desto mindre kontroll hade staten och desto friare var undersåtarna därmed politiskt sett.¹³ Å andra sidan var staten inte bara en källa till negativ kontroll. Staten var också en resurs som säkerställde olika förmåner. Staten upprätthöll lag och rätt, kungen stod som garant för hävdvunna rättigheter och staten etablerade institutioner genom vilka makt och inflytande kunde utövas. Institutionell maktutövning och rättssäkerhet är väsentliga beståndsdelar i begreppet medborgarskap. Utan stat, inget medborgarskap. Det är intressant att undersöka villkoren för medborgarskap i konglomeratstaternas periferi, där en sådan dualitet av närhet och avstånd till makten återspeglas speciellt tydligt.

Finland och Norge var utposter i de båda nordiska konglomeratstaterna. Men deras status i sina respektive stater skilde sig från varandra. Medan Finland formellt sett var en del av Sverige, var Norge under hela perioden officiellt ett eget kungadöme. Visserligen hade Norge på 1500-talet förlorat de viktigaste statliga institutionerna, först och främst riksrådet. Samtidigt var successionsordningen annorlunda i Norge än i Danmark ända fram till att enväldet infördes år 1660. Från och med då var Danmark och Norge mer eller mindre formellt likvärdiga riken under samma kung. Under hela 1700-talet bibehöll Norge sin egen lagstiftning och armé. Ändå genomförde styret i Köpenhamn medvetna försök att standardisera styret i Danmark och Norge. Under större delen av 1700-talet styrdes Norge i praktiken inte som ett enda

---

12. Michael Bregnsbo & Kurt Villads Jensen, *Det danske imperium. Storhed og fald* (København 2004).

13. Diskussion om lokalsamhällets autonomi, se till exempel Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmog och överhet under stora nordiska kriget* (Uppsala 2000), s. 29–30.

rike, utan som fyra regioner. Ståthållarämbetet stod för det mesta tomt, och de högsta ämbetsmännen var de fyra stiftamtämnarna och de fyra biskoparna. Dessa utgjorde inte heller något gemensamt kollegium, utan rapporterade alla direkt till Köpenhamn.¹⁴

Finland skilde sig språkligt från Sverige i högre grad än Norge gjorde från Danmark. Danska var administrationsspråk i Norge, men de två språken är inte radikalt annorlunda. Förståelsen över språkgränserna var relativt oproblematiske, om än en ständig källa till missförstånd. I Finland behövde administrationen däremot kompetenta ämbetsmän, präster och andra pålitliga skrivkunniga män som kunde använda sig av två språk och förmedla information mellan den svenska centralförvaltningen och de finsktalande på lokal nivå. Detta var inte helt oproblematiske och klagomål framfördes, men även svensktalande bönder behövde någon läs- och skrivkunnig som hjälpte till i samband med officiella angelägenheter.¹⁵ Viktigast var att bönderna fick tillräcklig information och hade möjlighet att kommunicera med centralmakten.

Även när det gällde politiska institutioner fanns det väsentliga skillnader mellan det danska och det svenska styret. Under hela 1700-talet var Danmark och Norge ett envælde, kanske det mest konsekventa envældet i hela Europa. Varken i Danmark eller i Norge fanns det officiella institutioner som balanserade kungens makt. Kungen satt med oinskränkt lagstiftande och dömande makt; utöver det var han kyrkans överhuvud.¹⁶ I Sverige var däremot riksdagen den kanske viktigaste rikspolitiska institutionen, speciellt under frihetstiden mellan 1719 och 1772, men också under den gustavianska perioden. Även om adeln var det klart dominantaste ståndet, ökade även bondeståndets inflytande över riksdagen efter hand under 1700-talet.

Även på lokal nivå skilde sig villkoren för deltagande mellan Finland och Norge. I Finland fanns det liksom i Sverige sockenstämmor, beslu-

-
14. Jakob Maliks & Ida Bull, 'Med regionen som utsiktspunkt', Jakob Maliks & Ida Bull (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (Trondheim 2014), s. 9–39.
  15. Nils Erik Villstrand, 'Från morgonstjärna till memorial. Politisk kultur i det svenska riket 1500–1800', *Sphinx* 2004–2005 (Helsingfors 2005), s. 121–122; Nils Erik Villstrand, 'Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en forskriftligad politisk kultur', *Historisk tidskrift* 134 (2014:2), s. 193–197, 221–223.
  16. Se till exempel Michael Bregnsbo, 'Præster som forvaltere af enevældens ideologi 1660–1814', Trond Bjerkås & Knut Dørum (red.), *Enevældet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814* (Oslo 2017), s. 86–112.

tande organ i en rad olika lokala angelägenheter där alla jordägare och bönder deltog. Tidigare hade tinget varit den centrala beslutsfattande arenan på lokal nivå,¹⁷ men under 1700-talet utvidgades sockenstämman betydelse och ansvarsområde.¹⁸

I Norge fanns ingen motsvarighet till sockenstämman. När norska historiker har hävdad att norska bönder hade relativt hög grad av medbestämmande i frågor som angick dem, har de oftast hänvisat till bygdetinget, som först och främst var en rättsinstans.¹⁹ Från mitten av århundradet tillkom dock andra institutioner, framför allt skolstyrelser och fattigstyrelser. Dessa var kopplade till omorganisationen av skol- och fattigväsendet under tiden kring 1740, och fick under årtiondena fram till 1814 allt större betydelse. I likhet med sockenstämmorna i Sverige och Finland leddes styrelserna av prästen, men de inkluderade även representanter från allmogen. Till skillnad från sockenstämmorna var styrelserna i Norge däremot inte allmogesammankomster. De som deltog var utvalda representanter för allmogen. Skol- och fattigstyrelserna, ofta också kallade landsbygdsstyrelser eller sockenstyrelser, blev kanske de viktigaste officiella arenorna där representanter från allmogen både kunde utöva makt och till viss grad driva politik som inte gick stick i stäv med myndigheternas önskemål.²⁰

-
17. Särskilt Eva Österberg har betonat tingets betydelse som politisk arena, se till exempel Eva Österberg, 'Vardagens sträva samförstånd', G. Broberg, U. Wikander & K. Åmark (red.), *Tänka, tycka och tro. Svensk historia underifrån* (Stockholm 1993), s. 133–141 och Eva Österberg, 'Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde', *Historisk tidskrift* 107 (1987), s. 321–340.
  18. Pär Frohnert, 'Administration i Sverige under frihetstiden', Y. Blomstedt et al., *Administration i Norden på 1700-talet* (Oslo 1985), s. 237; Aronsson, *Bönder gör politik*, s. 102; Linde, *Statsmakt och bondemotstånd*, s. 149–151; Viitaniemi, *Yksimielisyystästä yhteiseen sopimiseen*.
  19. Aud Mikkelsen Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet*, Skriftserie fra Historisk institutt Akademisk avdeling 32 (Trondheim 2000); Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettsaker i Rendalen 1763–1797* (Oslo 1992); John Ragnar Myking, 'Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650–1750. Eit eksempel frå Nordhordland', *Heimen* 1996:3, s. 179–188.
  20. Knut Dørum, 'Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850', Hilde Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis* (Oslo 2010); Trond Bjerkås, 'Grunnloven og lokaloffentligheten. En undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790–1830', Jakob Maliks & Ida Bull (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (Trondheim 2014), s. 97–133.

Gemensamt för de ”lokalpolitiska” institutionerna i Norge och Finland under senare delen av 1700-talet var därmed att de viktigaste var kopplade till kyrkan. De lutherska kyrkorna på 1700-talet hade ett Janusansikte. De förespråkade i klara och tydliga ordalag, både i Danmark-Norge och i Sverige, en ideologi som manade till underkastelse under kungen i Guds namn. I den bemärkelsen var kyrkan en propagandaorganisation.²¹ Men kyrkan var också den arena som skapade den grundläggande strukturen för människornas liv, såväl de stora livshändelserna kopplade till födsel, död och äktenskap som till den dagliga gemenskapen. Kyrkan var utan tvivel den institution och fysiska byggnad där folk oftast träffades och där de oftast mötte maktapparaten i form av kyrkoherden. Kyrkbacken var både en social och en informell politisk arena; den var 1700-talets *agora*.²² Sammanfattningsvis hade kyrkan en social, kulturell, religiös, ideologisk – och politisk – betydelse som ingen annan institution kom i närheten av i 1700-talets Norden. Det är därför vi vill söka efter uttryck för medborgarskap kopplade till kyrkan.

Kyrkans betydelse och bruk som offentligt och politiskt rum på landsbygden i Finland

I Finland ökade kyrkans betydelse som politiskt rum och mötesplats under 1700-talet. Kyrkan var en offentlig byggnad och ett offentligt rum där man utövade politiskt deltagande och agerande. I kyrkan och dess lokala politiska institution, sockenstämman, förenas element som skapade det offentliga rummet.

Kyrkan var en traditionell mötesplats där människor brukade samlas. Under 1600-talet hade kyrkan (och kronan) undervisat folket om vikten att besöka kyrkan regelbundet, åtminstone vid högtider och nationella böndagar. Den sociala kontrollen över kyrkobesökarna ökade och prästerskapet övervakade nattvardsgången.²³ Resorna till kyrkan

21. Øystein Lydik Idsø Viken, *Frygte Gud og ære Kongen. Preikestolen som politisk instrument i Norge 1720–1814*, doktorsavhandling Universitetet i Oslo (Oslo 2014).

22. Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn*, s. 272–274; Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager*, s. 54–56; Ella Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kivikirkon rakennusprosessi 1730–1786* (Tampere 2016).

23. Om kyrkobesöksförsummelse under 1600-talet, se till exempel Miia Kuha, 'Rörelse i periferin. Kyrkobesöket i 1600-talets Savolax', Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund 2014), s. 159–176.

Kangasala kyrka. Teckning av Selim A. Lindqvist, 1892. Historiska bildsamlingen. Museiverket.

var ofta långa och man tillbringade mycket tid i en kyrkby, åt matsäck tillsammans och även övernattade. Det var en naturlig situation och en plats att träffa folk från olika håll och diskutera både vardagliga eller lokala händelser, olika rykten och riksomfattande nyheter. Även efter gudstjänsten stannade man kvar på kyrkbacken och samtalade med bekanta. På detta sätt skapade kyrkan en naturlig mötesplats för socialt umgänge och diskussioner, även om aktuella politiska frågor.

Kyrkans betydelse som offentligt rum växte när den användes som en politisk mötesplats för sockenstämmor under 1700-talet. Sockenstämman var ett lokalt administrativt organ där alla localsamhällets väsentliga frågor som föll under församlingens ansvarsområde behandlades. Under 1700-talet utvidgades sockenstämmans betydelse och ansvarsområde.²⁴ Vissa beslutsfattandeprocesser, till exempel grundandet av sockenmagasin, kunde fortfarande behandlas på tinget, sär-

24. Frohnert, *Administration i Sverige*, s. 237; Aronsson, *Bönder gör politik*, s. 102; Linde, *Statsmakt och bondemotstånd*, s. 149–151.

skilt ärenden som föll under landshövdingens kontroll.²⁵ Men frihetstidens fysiokratiska tänkande och parlamentarism påverkade också församlingarnas uppgifter, och sockenstämmornas roll ökade. På detta sätt utökades möjligheterna att delta i beslutsfattandeprocessen på landsbygden. Sockenstämmorna blev etablerade och bestående organ, inte bara för kyrkliga angelägenheter utan också för lokalförvaltningens och centralmaktens behov. Sockenstämmorna skapade en ny plats och ett nytt tillskott för beslutsfattandeprocesser och stärkte det politiska agerandet på lokal nivå.²⁶

Svenska forskare har erkänt sockenstämmornas position som politisk arena (eller agora), men deras utgångspunkt är att stämmorna alltid ägde rum i särskilda sockenstugor. Detta var inte praxis i Finland, utan sockenstämmorna hölls vanligtvis i kyrkan. Till skillnad från Sverige, fanns det få sockenstugor i Finland. I allmänhet låg de nära kyrkan och byggdes och underhölls av sockenmän. Men finländska bönder var inte särskilt intresserade av att bygga sockenstugor, eftersom man ansåg dem vara mer eller mindre onödiga. I stället för i stugan kunde sockenstämmorna hållas inne i kyrkan, utomhus på kyrkogården eller i sakristian, beroende på årstid, väder och antal deltagare.²⁷ Att sockenstämmorna hölls i kyrkan eller på kyrkbacken underströk kyrkans direkta roll som offentligt och politiskt rum.

Deltagandet i sockenstämmorna omfattade alla; i slutet av 1600-talet var det till och med obligatoriskt. Sedermera hade den här plikten uppluckrats, men fortfarande var deltagande i sockenstämmorna tillrådligt om man ville påverka beslut. Det är anmärkningsvärt att deltagandet inte var enbart begränsat till bönder, utan alla landägare och herrskap som ägde land eller hade boställe i socknen hade medbestämmanderätt på sockenstämmorna. Det innebar att även officerare och tjänstemän som bodde i socknen kunde närvara vid sockenstämmor och delta i den lokala politiska kulturen. Också arrendatorer och landbönder, vars gårdsägare inte levde i samma socken, kunde delta i sockenstämmorna.

25. Ilkka Teerijoki, *Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla* (Helsinki 1993).

26. Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*.

27. Aronsson, *Bönder gör politik*; Alberto Tiscornia, *Statens, gudens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*, *Studia historica upsaliensia* 169 (Uppsala 1992); Linde, *Statsmakt och bondemotstånd*.

Den här principen upprättades för prästval under 1730-talet och tillämpades för annat politiskt deltagande på sockennivå.²⁸ Trots att deltagandet i den lokala politiken var begränsat till landägare och personer med motsvarande arrangemang, var hemmansägarnas andel av folkmängden relativt stor ännu på 1700-talet, innan en större befolkningstillväxt ändrade detta. Ofta spelade representanter för herrskapet, som hade tillträde till den skriftliga politiska offentligheten via tidningarna, en aktiv roll i mötena och kunde framföra nya upplysande synvinklar till rurala diskussioner.²⁹ På så sätt blev rurala sockenstämmor rum där man diskuterade alla aktuella reformer och brännande frågor.

Sockenstämmornas struktur och ramverk utformades stegvis under 1700-talet mot en mer demokratisk verksamhetsform. Grundprincipen för mötena var inskriven i prästprivilegierna år 1723. Det ser ut som om lagstiftningen var kortfattad, men den var tillräckligt omfattande för att sockenstämmorna skulle fungera. Det var viktigt att sockenstämmorna hölls någorlunda regelbundet och protokoll fördes.³⁰ Men den egentliga lagstiftningen som definierar (till exempel) beslutsfattandeprocesser infördes inte förrän år 1759. Även då ingick den definitionen i lagstiftningen angående kollekt och kyrkobyggnad. I kungliga brev förordnades att man skulle fatta beslut om kyrkobyggnad ”enhälligt eller enligt flest röster” på sockenstämmorna. Detta visar hur det blev aktuellt att precisera beslutsprocesserna på lokal nivå.³¹ Traditionell konsensus eller enhälligt beslutsfattande var fortfarande möjligt, men det krävdes inte längre på sockenstämmorna. I stället hade man nu möjlighet att rösta individuellt, vilket redan var sed i prästvalet. Beslutsfattande

---

28. Mer om prästvalslagstiftningen, se Peter Lindström, *Prästval och politisk kultur 1650–1800* (Umeå 2003).

29. Till exempel Johan Kraftman i Ulvsby. Se Ella Viitaniemi, 'Hautauskäytäntöjen muutos

Länsi-Suomen maaseudulla osana 1700-luvun edistysajattelua', *Thanatos* 2018:7, s. 29–59.

30. Privilegia för Biskoppar och samtliga Prästerskapet i Sverige och des Underliggande Landskaper 16.10.1723, Modèe 1742, s. 496–497; K. H. Johansson, *Svensk Sockenstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift* (Lund 1937), 37–42; Frohnert, *Administration i Sverige*, s. 237; Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*, s. 63–64; Ella Viitaniemi, 'Reawakening medieval tradition. The issue of stone churches in eighteenth century Finland', Janne Harjula et al. (eds.), *Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea region. New Visits To Old Churches* (Newcastle upon Tyne 2017).

31. Kongl. Maj:ts Bref til Landshöfdingarne och Consistorierne 22.3.1759, angående om Collecter til kyrkors byggnad och reparerande. Modèe 1779, s. 4886–4887; Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*; Viitaniemi, 'Reawakening medieval tradition'.

”enligt flest röster” betydde att minoriteten inte kunde förhindra nödvändiga reformer. Men det betydde också att varje individuell bondes röst räknades, och att bönderna inte längre kunde behandlas som en enda grå massa, utan individen gavs mer plats.³²

Kyrkan spelade en viktig roll också som informationskanal. Prästerskapet läste upp offentliga kungörelser varje söndag, efter predikan. Detta arrangemang utnyttjade både centralmakten och allmogen. Å ena sidan använde kronan kyrkan och prästerskapet för att sprida viktig information effektivt och relativt snabbt runt hela landet. Å andra sidan behövde bönderna aktuell information för att kunna bilda sig en åsikt och agera i den lokala politiken. Genom att finska präster översatte kungörelserna kunde även bönderna som bodde i provinsen och inte själv talade svenska bilda sig en uppfattning om rikets nyheter och dagsaktuella frågor.³³

På sockenstämmorna praktiserade, tränade och utövade sockenmännen tidiga medborgarskapsfärdigheter under frihetstiden. Riksdagen samlades regelbundet och tog fysiokratiska och innovativa initiativ för att förbättra den ekonomiska situationen i riket. Det betydde att en del av denna politiska verksamhet genomfördes och utfördes på lokal nivå. Men innan dessa åligganden utfördes, samlades sockenmännen på sockenstämman och diskuterade verkställandet av dem. Även organiseringen av storskiftet och spannmålsmagasin var frågor som man kunde diskutera efter gudstjänsten på den informella kyrkbacken eller på sockenstämman. På detta sätt hade sockenmännen relativt många politiska möjligheter att diskutera och tänka igenom centralmaktens förslag. Bönderna kunde också använda sig av olika metoder för att förhindra eller fördröja otrevliga ålägganden. Beak-

-
32. Till exempel vid Pirkkala sockenstämmor räknades rösterna i den fråga som gällde placeringen av den nya kyrkobyggnaden. Rösterna fördelades regionalt, beroende på var varje ”hemmans innehafwares” hus var beläget, Pirkkalas sockenstämmoprotokoll 3.6.1753, II Ec 2, Valtion viranomaisten kirjeet ja päätökset, Pirkkalas församlings arkiv, RA, Tavastehus; Landshövding Walléns rapport 22.12.1758, II Ec 2, Valtion viranomaisten kirjeet ja päätökset, Pirkkalas församlings arkiv, RA, Tavastehus.
33. Till exempel i Kokemäki (Kumo), där sockenmän klagade över att deras kyrkoherde Avellan inte hade klargjort ett kungligt brev för sockenborna i kyrkan. Brevet i fråga handlade om stridsfrågan mellan kyrkoherden och församlingen gällande antagningen av murmästare Arelin. Kungl. maj:t löste ärendet genom detta brev. Kokemäkis sockenstämmoprotokoll 18.1.1784, II Ca:1, Sockenstämmoprotokoll 1760–1805, Kokemäkis församlings arkiv, RA, Åbo.

tansvärt är, att utan sockenmännens samtycke var det nästan omöjligt att genomföra någonting på lokal nivå. Utan böndernas godkännande och insatser byggdes till exempel inga fattighus, kyrkor, prästgårdar eller sockenstugor i socknen.³⁴

Alla påbud och uppdrag som centralmakten påvisade till lokal nivå diskuterades i varje socken och kapell. På så sätt kom riksintressen in i den lokala diskussionen på kyrkbacken. Egentligen var dessa åsikter inte bara lokala, utan de utformades som en regional och även riksomfattande offentlighet. Alla bönder var intresserade av frågor som gällde deras vardagsliv och levebröd. Många av de fysiokratiska reformerna berörde jordbruk och stod väldigt nära det vardagliga bondelevet. Till exempel igångsättningen av storskiftet var en fråga om vilken sockenmännen förde omfattande diskussioner och bildade starka uppfattningar på både officiella stämmor och informella möten på kyrkbacken. Denna verksamhet och opinionsbildning skedde parallellt i många olika regioner i riket. Genom liknande processer tog bönderna steget mot ett tidigt medborgarskap.

Kyrkans betydelse och användning som offentligt och politiskt rum på landsbygden i Norge

Även i Norge ökade kyrkans betydelse som politisk arena och mötesplats under 1700-talet. Men det tog sig uttryck på ett lite annat sätt än i Finland, eftersom det i Norge inte fanns några institutioner som motsvarade sockenstämman. För att illustrera hur kyrkans betydelse som offentlig plats förändrades måste vi först få en översikt över den lokaloffentliga sfären som helhet och kyrkans plats inom den.

Politiska institutioner i modern bemärkelse lyste med sin frånvaro i den Oldenburgska enväldesstaten. Alla offentliga platser – det vill säga arenor för samarbete mellan lokalsamhället och statsmakten – var kopplade till två sfärer för myndighetsutövande, nämligen den juridiska sfären och den kyrkliga sfären. Den juridiska, med lagstiftningen som normativ överbyggnad, bestod av olika rättsinstitutioner, medan den kyrkliga, med förrättningen och Kirkeritualet som normativ överbyggnad, bestod av olika institutioner kopplade till kyrkoorganisationen. De som administrerade dessa institutioner var jurister

---

34. Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*; Viitaniemi, *Yksi päätös, kaksi ratkaisua*.

och teologer utbildade vid universitetet i Köpenhamn, och de styrde lokalsamhällena i egenskap av domare och kyrkoherdar. Juridik och teologi var de dominanta förvaltningsvetenskaperna på 1700-talet.³⁵

Den viktigaste lokaloffentliga institutionen inom den juridiska sfären var tinget. Bygdetinget var den lägsta rättsinstansen i Norge, men det var samtidigt en institution som hade flera funktioner. Utöver den rent straffrättsliga och civilrättsliga funktionen hade tinget en offentlighetsfunktion. Här gjordes offentliga kungörelser, fastighetsöverlåtelse offentliggjordes, skatter betalades och tinget utgav tingsvitner.³⁶ Tingsvitner var en sorts intyg som allmogen utgav för att bekräfta sakförhållanden eller människorsandel.

Tinget är utan tvivel den lokaloffentliga arena i 1700-talets Norge som historiker har forskat mest i. Tinget har i sig en närmast mytisk ställning. Dess historia sträcker sig tillbaka till förhistorisk tid; dess ursprung ligger begravt i forntidens mörker. På medeltiden var tinget böndernas eget självstyresorgan och i det förstatliga släktsamhället utgjorde tinget grunden i den politiska gemenskapen.³⁷ Så var det inte längre på 1700-talet.

Under 1600-talet hade statsmakten omstrukturerat tinget till en statskontrollerad rättsinstans. Inte minst var allmogerepresentationen begränsad genom ändringar i lagrättsmännens roll. Lagrättsmännen var edsvurna allmogerepresentanter som också hade fungerat som domarkollegium på tinget. Maktstaten på 1600-talet reducerade dem dock till vittnen, medan den kungligt utnämnde tjänstemannen i tingsrätten, *sorenskriveren*, inrättades som domare. Med införandet av enväldet år 1660 och inte minst Kristian V:s Norske Lov från år 1687, tog statsmakten kontroll över rättsväsendet och tinget som den lokaloffentliga arenan.³⁸

Trots detta har det under de senaste trettio åren funnits en stark historisk tendens att framhäva tinget på 1700-talet som en arena kontrollerad av allmogen. Inom relativt stränga ramar hade lokalsamhället

35. Bjerås, *Fra tilskuer til deltager?*, s. 43–44.

36. Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn*, s. 239

37. Per Sveaas, 'Tinget i sagatiden', Ottar Dahl et al. (red.) *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip* (Oslo 1975), s. 13

38. Det fanns visserligen också viktiga undantag till detta under 1700-talet. Se Hilde Sandvik, 'Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550–1750', Harald Winge (red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750* (Oslo 1992).

förmågan att använda bygdetinget som något som liknar ett självstyresorgan. En viktig orsak som har framlagts för att förklara denna uppenbara paradox, är avståndet från den norska landsbygden till makten i Köpenhamn. Maktapparaten i Norge var helt enkelt inte tillräckligt utvecklade för att staten skulle kunna styra folket utan dess uttryckliga samarbete. En närliggande förklaring är att tinget tillhandahöll funktioner för både staten och allmogen. Många norska historiker har därför tonat ned konfliktperspektivet och sett tinget som en lokaloffentlig arena där statens och allmogens intressen ofta stämde överens.³⁹ Å andra sidan har flera historiker pekat på att både lagrätten och tinget blev mindre viktiga som lokaloffentliga institutioner under senare delen av 1700-talet.⁴⁰ Detta kan ha flera orsaker, inte minst det faktum att betydelsen av andra arenor kopplade till den kyrkliga sfären ökade.

Kyrkan som offentlighet

Till kyrkan hörde en mängd arenor och formaliserade möten som kännetecknades av offentlighet. Själva gudstjänsten var ett offentligt sammanträde, där församlingen som ett kollektiv mötte prästen som var statens och kyrkans representant. Gudstjänsten var dock inte någon arena som underlättade dialog och medbestämmande. I stället var den strikt reglerad och församlingens roll var fastställd på förhand. Församlingen deltog, men i jämförelse med tingsallmogen uppgjordes gudstjänsten i mycket högre grad redan på förhand. Flera historiker har därför sett på kyrkan som en arena för skapande av ideologi för enväldesstaten.⁴¹ Här kunde prästen oemotsagd tala om kungens godhet, det rättfärdiga i samhällsordningen och om Guds välsignelse. Kirkeritualet från 1685, som var den gällande kyrkolagen under hela 1700-talet, betonade att kyrkoherden skulle ”formane tilhørerne til allerunderdanigste Lydighed mod deris Konge og hans Bud og Befalinger”.⁴²

39. Se till exempel Myking, 'Lagrettemenn og bygdeelite', Helge Finne (red.), *Lagrettemennene i Vangen og Frøyen tinglag*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen (Bergen 1999); Trevik, *Tretter, ting og tillitsmenn*; Sandmo, *Tingets tenkemåter*.

40. Sandmo, *Tingets tenkemåter*; Myking, *Lagrettemenn og bygdeelite*; Alan Hutchinson, 'Bygdetingets sosiale vesen', *Heimen* 2015:2, s. 169–180.

41. Idsø Viken, *Frygte Gud og ære Kongen*; Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårerne for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo 2014).

42. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685–1985*, Udvalget for konvent for kirke og teologi (København 1985), s. 16.

Men kyrkan var mycket mer än bara gudstjänsten. Både kyrkobyggnaden i sig och inte minst kyrkbacken var viktiga offentliga arenor där församlingen kunde utmana prästens kontroll. Människor kunde till exempel uttrycka passivt motstånd genom att inte komma till kyrkan, eller genom att slåss och dricka eller lämna kyrkan efter predikan med mera.⁴³ Dessutom användes kyrkbacken som ett gemensamt offentligt rum, vilket accepterades av både prästen och allmogen.

Kyrkbacken hade två fördelar som tinget inte hade, och det var närhet och regelbundenhet. Tinget hölls vanligtvis bara tre gånger om året, och de som hörde till samma tingslag kom från flera olika församlingar. Till kyrkan hörde däremot bara människorna i en viss kyrkoförsamling och gudstjänster ordnades väldigt ofta. Med andra ord var det i kyrkan som byborna samlades när något viktigt skulle diskuteras.

Huvudorsaken till att det har forskats så lite kring kyrkbacken som offentligt rum är utan tvivel källorna. Till skillnad från både de svenska och finska sockenstämmorna och det norska tinget, fördes inga protokoll på kyrkbacken. Det var ett offentligt rum där allt avhandlades muntligt, vilket gör det svårt att återskapa vad som försiggick där. Men vi vet att allmogen på kyrkbacken kunde fatta bindande beslut. Låt oss illustrera med ett exempel. År 1789 ville myndigheterna upprätta kornmagasin i landskapet Mandal, i södra Norge. Detta togs först upp på tingen i landskapet på hösten samma år. Frågan väckte motstånd bland allmogen som hävdade att de inte kunde fatta ett sådant beslut på tinget, eftersom så få från allmogen varit på plats. Hellre skulle frågan tas upp på kyrkbacken i den enskilda församlingen. Så blev det, och på kyrkbacken i nio olika församlingar förkastade allmogen förslaget om att etablera ett kornmagasin. Detta rapporterades till fogden och vidare till landshövdingen. Därmed blev det ingenting av saken, och planen om ett kornmagasin i landskapet Mandal förblev en avlägsen dröm för de styrande makterna.⁴⁴ Fallet visar både att kyrkbacken var en plats där allmogen fattade beslut och att den i samverkan med tinget kunde skapa konsensus i hela församlingen.

---

43. Bjerkås, 'Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger. Visitasen som offentlig arena ca. 1750–1850', *Sjuttonhundratalet. Nordic Yearbook og Eighteenth-Century Studies* 2015, s. 183–211.

44. Domaren Fridrichsen och fogden Stoud till amtman Holm, den 15:e maj 1790 med klagomål från nio kyrksocknar, Amtmannen i Lister och Mandal, låda 174, Statsarkivet, Kristiansand.

Några källor, visserligen sällsynta sådana, ger också intryck av att kyrkbacken var en plats där uppfattningar kunde bildas och strategiska överväganden göras bland allmogen. Under de sista åren av den dansk-norska unionen och enväldet i Norge rasade Napoleonkrigen, och i december 1812 skickade några fiskarbönder från Søgne utanför Kristiansand ett klagobrev till landshövdingen. Klagomålet gällde de besvärliga sjötransporter som de blivit ålagda att tillhandahålla matros-er, soldater och myndighetspersoner. De ville ha kompensation för detta, vilket i sig inte var något ovanligt. Men en av bönderna, Syvert Vige, hade en anteckningsbok som även ger oss en inblick i hur sådana klagobrev från allmogen kom till. Den 16 december skrev han till sin vän, Bent Thommesen, och bad honom titta igenom utkastet till brevet till landshövdingen. Kunde de skicka det i den form det redan hade eller borde de uttrycka sig på ett annat sätt? Syvert berättar att han hade tagit med sig brevet till kyrkan på söndagen och visat det för en annan person. Nu ville han också att Bent skulle läsa igenom brevet innan han skickade det.⁴⁵

Poängen med att återge denna historia är att den ger oss en liten inblick i kyrkbacken som en plats där allmogen kunde skapa konsensus och överlägga ärenden, utanför myndigheternas kontroll. Den nästan totala avsaknaden av källor som belyser detta bör inte leda oss till slutsatsen att det var sällan förekommande. Det som framkommer av allmogens yttringar i offentliga källor som ”the public transcript” – för att använda ett känt begrepp av James Scott – har tillkommit i en för oss dold offentlighet, eller i ”hidden transcripts”. Också här har kyrkan och kyrkbacken spelat en viktig roll som samlingsplats.⁴⁶ Detta visar också att den muntliga och delvis dolda offentligheten allt oftare kompletterades med skriftlig kommunikation, såsom brevskrivning.

Sockenstyrelser

När historikerna hävdar att tingets roll som offentlighet fick mindre betydelse mot slutet av 1700-talet, har det först och främst att göra med etableringen av en ny sorts institutioner kopplade till kyrkan, det vill säga

45. Syvert Vige till Bent Tommesen, den 16:e december 1812, anteckningsbok tillhörande Syvert Jørgensen Vige, Privatarkiv, depositionsnr 148, gårdsarkiv för Vige, Statsarkivet, Kristiansand.

46. Se James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts* (New Haven 1990).

skol- och fattigstyrelser. Dessa, som så småningom ofta började kallas landsbygdsstyrelser eller sockenstyrelser, etablerades från 1740-talet och framåt. Bakgrunden var omorganisationen av allmogeskolan och fattigväsendet från omkring 1740, men på flera ställen etablerades styrelserna i praktiken först på 1780- och 1790-talen.⁴⁷ Senast från och med den tiden utgjorde de ett tydligt centrum i lokaloffentligheten.

Sockenstyrelserna som lokaloffentlig arena skiljer sig från tinget på flera viktiga sätt. För det första var de inte allmogesammankomster, utan bestod av tydligt fastställda medlemmar. De leddes av kyrkoherden, men hade också medlemmar från allmogen vilka kyrkoherden utsåg. Regler formade ändå kriterier för vem som kunde komma in fråga. John Ragnar Myking tillhör dem som har påpekat att medlemmarna i sockenstyrelserna blev en ny bygdeelit som kom att ersätta lagrättsmännen efter 1750.⁴⁸ Kyrkoherden i Oppdal i Trøndelag påpekade själv i början av 1800-talet att landsbygdsstyrelserna vid det laget stod i centrum för bybornas offentliga liv. År 1816 skrev han att lagrättsmännen blivit helt oviktiga, medan sockenstyrelsemedlemmarnas arbete var ”överväldigande”.⁴⁹ Skol- och fattigväsendet var ekonomiskt sett viktigast för lokalsamhället. Målet för myndigheterna var att utvidga dessa, medan finansieringen skulle ske lokalt. Detta krävde lokalsamhällets inblandning, och lösningen var sockenstyrelserna.

Det var inte någon slump att dessa styrelser blev kopplade till kyrkan. Frågor som skulle lösas på sockennivå måste också kopplas till den institution som administrerade denna lokala enhet, och det var kyrkan. Men både skol- och fattigväsendet var också kulturellt och ideologiskt tätt knutna till kyrkan. Det var prästerna som var ”lärarna” i enlighet med Luthers tänkesätt. Undervisningen var nära kopplad till kristendomsundervisningen. Allmogeskolreformen hade kommit år 1739 under den starkt pietistiska kungen Kristian VI. För honom var den bara en bland en rad pietistiska reformer – sabbatsförordningen år 1735, konfirmationsförordningen år 1736 och det så kallade konventikelplakatet

47. Allmogeskola för alla infördes år 1739, medan fattigförordningar kom vid olika tidpunkter för olika delar av landet mellan 1740- och 1770-talen. Se Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, s. 58–60.

48. Myking, *Lagrettemenn og bygdeelite*.

49. Kyrkoherde Rønnau till stiftet, den 4:e september 1816, Oppdal sogneprestkontor, I.2.d.2, brev 1816–1823, Statsarkivet, Trondheim.

år 1742.⁵⁰ I trådarna höll hovpredikant Erik Pontoppidan, författare till en katekesförklaring från 1737 för allmogeskolan, som i över 150 år därefter kom att bli den mest lästa boken i Norge.

Den svenske historikern Peter Aronsson har påpekat att rötterna till det lokala självstyret låg i den kyrkliga gemenskapen.⁵¹ Så var också fallet i Norge. Det är slående att då kommunalt självstyre infördes i Norge år 1837 övertog de nya kommunalstyrelserna i hög grad sockenstyrelsernas uppgifter, vilket bland annat Knut Dørum har påpekat.⁵² På det sättet kan ursprunget till det moderna lokala självstyret i Norge spåras till enväldesstatens pietistiska reformer på 1700-talet. I och med sockenstyrelsen blev paradoxalt nog lokaloffentligheten på 1700-talet både mer representativ och mer elitisk. Den blev mer representativ eftersom medlemmar från allmogen fick in en fot i styrande organ som faktiskt kunde utöva makt. Mot slutet av århundradet ser man tendenser både på att allmogemedlemmar blev omtalade som dess ”representanter” och på att beslut i styrelserna fattades som majoritetsbeslut, något som måste betraktas som en klar demokratisering av lokaloffentligheten.⁵³

Samtidigt kan vi tala om en elitisering, eftersom beslut i högre grad fattades bakom låsta dörrar i stället för i allmogeförsamlingar. Tendenserna till mer representativitet och elitisering av 1700-talets politiska kultur föregrep på många sätt framväxten av den representativa lokaldemokratin som i Norge etablerades först år 1837, under en helt annan politisk regim än 1700-talets envælde.⁵⁴ Sockenstyrelserna föregrep de senare kommunalstyrelserna både när det gällde vilka frågor de behandlade (först och främst skol- och fattigomsorg) och vem som deltog, även om lokaloffentligheten utan tvekan blev mer demokratiserad i och med reformerna år 1837.⁵⁵ Sockenstyrelserna kan betraktas som träning i lokaloffentligt arbete som lade grunden för den senare lokal-

50. Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?*, s. 68–69.

51. Aronsson, *Bönder gör politik*, s. 70–71.

52. Knut Dørum, 'Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850', Hilde Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis* (Oslo 2010).

53. Bjerkås, 'Grunnloven og lokaloffentligheten', s. 119–125; Bjerkås, 'Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger', s. 194–196

54. Trond Bjerkås, 'From the parish to the public realm. Changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule', *Scandinavian journal of History* 42:5 (2017), s. 1–28.

55. Dørum, 'Opprør eller legitim politisk praksis?'

demokratin. Precis som i Finland kan det därför hävdas att sockenmän praktiserade, tränade och utövade tidiga medborgarskapskunskaper inom den kyrkliga lokaloffentligheten.

Vi måste naturligtvis akta oss för att överdriva hur pass representativ offentligheten verkligen var på 1700-talet. Statsmakten hade inga planer på demokratisering, ett ord som saknades eller var entydigt negativt i den politiska diskursen på den tiden. Enväldeideologin främjade under hela den tiden en bild av den goda undersåten som lydig och ödmjuk.⁵⁶ Men detta ideologiska krav på underkastelse dämpades av praktiska nödvändigheter, särskilt i den periferi som Norge utgjorde för Köpenhamn. Det gav ett större folkligt inflytande över den lokala offentligheten än i Danmark, där makten fanns närmare och gods-systemet innebar en starkare och mer närvarande myndighet.

För att kunna styra ett land med utspridd befolkning och få maktcentrum, var allmogens samarbete en nödvändighet. Ja, själva föresatsen om att utöva starkare kontroll över allmogen genom till exempel skolgång krävde att man fick allmogen på sin sida. Det öppnade upp möjligheten till nya arenor för delaktighet, och om man vill ”medborgarskap”. Knut Dørum har kallat dessa strategier uttryck för en ”manipulerande stat”, och det ligger mycket i det.⁵⁷ Men sådana strategier påverkade ändå förhållandet mellan allmogen och staten som låg utanför myndigheternas avsikter. De bidrog till ”spaces of appearance”, för att använda ett begrepp av den tyska filosofen Hannah Arendt, det vill säga lokala agora och platser där beslut fattades, vilket bidrog till att befolkningen fick sin röst hörd i sitt eget lokalsamhälle.

Slutsatser: Kyrkan som förutsättning för medborgarskap

Historien om framväxten av demokrati och medborgarskap ser annorlunda ut beroende på vilket perspektiv vi har. Man får en bild om man riktar blicken mot de stora vändpunkterna, som franska revolutionen eller den norska grundlagen från år 1814, och de idéhistoriska förutsättningarna som kan kopplas till sådana händelser. Man får en annan bild om man riktar blicken mot gräsrotsnivån och anlägger ett

---

56. Se till exempel Knut Dørum, 'Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker – bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet', (Norges) *Historisk tidsskrift* 2006:3, s. 405–412.

57. Dørum, 'Opprør eller legitim praksis?', s. 83–85.

perspektiv på historien underifrån. I denna uppsats har vi försökt lyfta fram några av de praktiska, lokala och kanske mer oansenliga förutsättningarna för framväxten av en tidig demokratisk kultur i Norden sett i ett långtidsperspektiv.

I den nordiska demokratins historia tillskrivs kyrkan ofta ingen särskild betydelse. Tvärtom vill många påstå att demokratiseringen har pågått samtidigt som kyrkan har förlorat sin makt över samhället. I denna uppsats har vi försökt nyansera denna bild. Genom att spåra demokratiseringens rötter tillbaka till 1700-talet har vi argumenterat för att kyrkan under denna period var den viktigaste strukturen för lokaloffentligheten, och därmed viktig i skapandet av det man kan kalla tidigt medborgarskap.

Jämförelsen mellan den finländska och den norska landsbygden har uppvisat några slående likheter. Trots stora språkliga, författningens- enliga och institutionella skillnader mellan provinserna finns det några grundläggande likheter. I båda fallen kan vi spåra en större inblandning från allmogens sida i den lokala offentligheten, särskilt då inom kyrkoorganisationens ramar. Vi har framhållit några förutsättningar för detta: kyrkans starka ställning i konglomeratstaternas periferi och frånvaron av en stark statsapparat och andra offentliga arenor. Men också den ideologiska roll som religionen själv spelade, till exempel den religiöst grundade utvidgningen av skolväsendet. Även om den politiska utvecklingen i de danska och svenska kungarikena var annorlunda, understryks kyrkans roll som ett centralt, offentligt rum och en betydande del av den tidiga demokratiska utvecklingen i både Finland och Norge.

Detta väcker större frågor, som vi inte har diskuterat här, om hur man ska förstå framväxten av ”den nordiska modellen”, alltså de moderna, sekulära nordiska socialdemokratiska samhällena på 1900-talet. Ett spår att följa i denna komplicerade fråga kan vara det gemensamma förflutna inom de multinationella, tidigmoderna staterna, där det gemensamma kan kopplas till den lutherska kyrkan i synnerhet.